

منبع‌یابی و سیر تطوّر متنی و سندی زیارات امیرالمؤمنین علیه السلام

نصرت نیلساز (دانشیار دانشگاه تربیت مدرس) (نویسنده مسئول)

nilsaz@modares.ac.ir

مریم درویش طاهری (دانش آموخته کارشناسی ارشد قرآن و حدیث از دانشگاه تربیت مدرس)

mrs.maryam.taheri2@gmail.com

(تاریخ دریافت: ۱۴۰۱/۱۲/۱۲ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲/۰۶/۲۸)

چکیده:

در میان ائمه اطهار علیهم السلام بیشترین زیارات به امیر مؤمنان و سید الشهداء علیه السلام اختصاص دارد. در این پژوهش که گردآوری اطلاعات آن به روش کتابخانه‌ای و تحلیل داده‌ها به روش تاریخی، تطبیقی و توصیفی است، زیارات امیرالمؤمنین علیه السلام منبع‌یابی شد و سیر تطوّر تاریخی سندی و متنی آنها از کهن‌ترین منبع موجود، یعنی الکافی شیخ کلینی تا آثار علامه مجلسی علیه السلام شناسایی گردید. نتیجه این شد که در مجموع، سی و دو زیارت برای آن حضرت در شانزده کتاب ادعیه و زیارات وجود دارد که بیشترین آنها در المزار الکبیر ابن مشهدی با ذکر چهارده مورد است. زیارت آن حضرت در روز غدیر، بیش از سایر زیارات در کتاب‌های ادعیه و زیارات محدثان و فقهای برجسته شیعه آمده است. این زیارت را ابتدا ابن قولویه در کامل الزیارات با ذکر دو واسطه از امام رضا، از امام کاظم از امام صادق علیهم السلام آورده و پس از وی، شیخ طوسی علیه السلام در مصباح المتهدّد و سپس ابن مشهدی در المزار الکبیر از جابر بن یزید جعفی از امام باقر علیه السلام روایت کرده است. از سی و دو زیارت امیرالمؤمنین علیه السلام سیزده مورد، با ذکر سند و نوزده مورد، بدون ذکر سند بوده و بیشتر آنها از امام باقر، امام صادق و امام هادی علیهم السلام صادر گردیده‌اند.

کلیدواژه‌ها: زیارات امیرالمؤمنین علیه السلام، منبع‌یابی زیارات، تطوّر تاریخی زیارات، متنی زیارات، تطوّر سندی زیارات.

۱- مقدمه

زیارت از ریشه «زور» در لغت به معنای «قصد و آهنگ چیزی را کردن» و «میل و رغبت به سوی دیدار شونده» و در اصطلاح دینی به معنای حاضر شدن در کنار مقابر اموات و به ویژه

افراد صالح و مقرب درگاه الهی و به طور خاص، پیامبران و امامان علیهم السلام است که گاه مناسکی مخصوص دارد. آنچه در طول تاریخ به عنوان سنتی رایج میان مسلمانان وجود داشته، بزرگداشت امر زیارت بوده است. این اصطلاح غیر از این عمل، بر متونی که به هنگام زیارت هم خوانده می‌شود، اطلاق شده است. پیشینه تعلیم الفاظ و تعبیری که به هنگام زیارت باید بر زبان جاری ساخت به زمان پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله، یعنی زمانی که ایشان متن زیارت قبور را به مؤمنان آموزش دادند، برمی‌گردد. پس از آن نیز زیارت‌هایی متعدّد به ویژه برای پیامبر اکرم، امیرالمؤمنین و امام حسین علیهم السلام که حاوی معارف بسیار والا و مضامین ژرف می‌باشند، از ائمه اطهار به خصوص امام باقر، امام صادق و امام هادی علیهم السلام صادر گردیده‌اند. (رفیعی‌پور، ۱۳۹۵: ۲۱).

نخستین نگاشته‌های شیعیان در این باب را اصحاب و شاگردان ائمه علیهم السلام در قالب آثاری مختصر و کوچک تدوین کردند. بعد از آن حضرات و اصحاب ایشان نیز، تدوین کتب زیارت متوقف نشد بلکه عالمان شیعه در همه سده‌ها این مسیر را تا به امروز ادامه داده‌اند. محدّثان و فقهای برجسته شیعه در سده‌های نخست از جمله ابن قولویه، شیخ صدوق، شیخ مفید، شیخ طوسی آثاری درباره زیارت تألیف کردند. در سده‌های میانی نیز محمّد بن جعفر مشهدی، سید بن طاووس، علامه مجلسی و در دوران اخیر بزرگانی چون محدّث نوری و شیخ عباس قمی و دیگران نیز به تدوین آثاری دست زدند (ن.ک: نیل‌ساز، نائینی، رجایی فرد، ۱۳۹۷: ۲۵) و ثمره این تلاش‌ها اکنون به صورت دو مجموعه عظیم، موسوعه زیارات المعصومین علیهم السلام در هفت مجلد و جامع الزیارات المعصومین علیهم السلام در شش مجلد، گردآوری شده است.

این زیارات، گاه نگاشته‌هایی مستقل بودند مانند این که در قرن دوم، معاویه بن عمّار دهنی (م ۱۷۵ق) کتاب مزار امیرالمؤمنین علیه السلام را نوشت و گاه، بخشی از کتاب‌های جامع زیارت را تشکیل داده است. مثلاً شیخ مفید در مقدمه کتاب المزار آورده است که هدفش از تألیف این کتاب بیان شیوه زیارت حضرت امیرالمؤمنین و سیدالشهداء علیهم السلام است. (مفید، ۱۴۱۳ق: ۳).

۲- منبع‌یابی و بررسی تطوّر متنی و سندی زیارات امیرالمؤمنین علیه السلام

در این مقاله با واکاوی جوامع روایی و آثار ادعیّه و زیارات ضمن منبع‌یابی زیارات امیرالمؤمنین علیه السلام سیر تطوّر متن و سند این زیارات در گذر زمان مشخص می‌شود.

۱-۲- الکافی کلینی (م۳۲۹ق)

کهن‌ترین منبع موجودی که در آن می‌توان زیارات امیرالمؤمنین علیه السلام را یافت، الکافی است. کلینی در بخش فروع در کتاب الحج، در ابواب الزیارات، بابی را با عنوان «ما یقال عند قبر امیرالمؤمنین علیه السلام» گشوده و در آن دو زیارت آورده است.

۱. زیارت نخستی که کلینی آورده مختصر است و با دو سند به امام هادی علیه السلام می‌رسد.

(زیارت اول): **عِدَّةٌ مِنْ أَصْحَابِنَا، عَنْ سَهْلِ بْنِ زِيَادٍ، عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ أَوْرَمَةَ، عَمَّنْ حَدَّثَهُ: عَنِ الصَّادِقِ أَبِي الْحَسَنِ الثَّالِثِ علیه السلام قَالَ: «السَّلَامُ عَلَيْكَ يَا وَلِيَّ اللَّهِ، أَنْتَ أَوَّلُ مَظْلُومٍ، وَأَوَّلُ مَنْ غُصِبَ حَقُّهُ، ... قَدْ قَالَ اللَّهُ تَعَالَى: «وَلَا يَشْفَعُونَ إِلَّا لِمَنْ أِزْنَصَى.» (کلینی، ۱۴۲۹ق: ۹/۲۹۵).**

سهل بن زیاد را شیخ طوسی در رجال، ثقه (طوسی، ۱۳۷۳ش: ۳۸۷) اما در فهرست ضعیف شمرده است، (طوسی، بی‌تا: ۲۲۸). نجاشی نیز وی را ضعیف دانسته است. (نجاشی، ۱۳۶۵ش: ۱۸۵) آیت الله خوئی در معجم الرجال پس از ذکر اختلاف در خصوص تضعیف و توثیق سهل بن زیاد به دلیل شواهد فراوان، از جمله شهادت احمد بن عیسی بر غلو و کذب او، شهادت ابن ولید، ابن بابویه و ابن نوح به ضعف وی و استثناء کردن روایات محمد بن احمد بن یحیی از سهل در زمره مواردی که از رجال نوادر الحکمة استثناء کرده‌اند، شهادت شیخ و نجاشی به ضعف بودن او و کلام شیخ طوسی در استبصار که از اتفاق نظر ناقدان حدیث بر تضعیف وی خبر داده است، می‌نویسد: «سهل بن زیاد آدمی ضعیف جزماً، او آنه لم تثبت وثاقته». آیت الله خوئی توثیق سهل در رجال شیخ طوسی را سهو قلم شیخ یا از اضافات ناسخان دانسته است. (خوئی، ۱۴۱۳ق: ۹/۳۵۶)

درباره محمد بن اورمه شیخ طوسی در فهرست آورده که در روایات وی تخلیط وجود دارد (طوسی، بی‌تا: ۴۰۷) و در رجال او را ضعیف نامیده است (همان: ۴۴۸). به گزارش نجاشی قمی‌ها وی را متهم به غلو کرده بودند، اما چون او را تمام شب در حال نماز دیدند از طعن بر او دست برداشتند. نجاشی همچنین از صدور توقیعی از امام هادی علیه السلام به مردم قم مبنی بر برائت

۱. با توجه به این که برخی از زیارات در یک یا چند منبع متأخر تکرار شده‌اند، ملاک برای شمارش زیارات امیرالمؤمنین علیه السلام نخستین بار ذکر آن در یک منبع است و این ترتیب با شماره‌گذاری با حروف مشخص گردیده است.

محمد بن اورمه از اتهامات خبر داده است. وی تصریح کرده که همه کتاب‌های محمد بن اورمه صحیح است مگر کتاب تفسیر الباطن وی که «مخلط» است. (نجاشی، ۱۳۶۵: ش: ۳۲۹). آیت الله خوئی نسبت غلو به وی را ثابت نشده می‌داند، همچنان که از عدم اثبات انتساب کتاب تفسیر الباطن به وی خبر داده است. همچنین سه روایت از وی آورده که منافی عقیده غلو است و می‌افزاید شاید برخی از روایات که نشان‌دهنده قوت ایمان و حسن عقیده وی بوده، نزد برخی از قمیمان نشانه غلو تلقی شده است. (خوئی، ۱۴۱۳: ق: ۱۶/۱۲۴-۱۲۸). یکی از آثار محمد بن اورمه کتاب المزار است و با توجه به تصریح نجاشی بر صحت کتاب‌های وی این اثر می‌توانسته منبع کلینی در این زیارت امیرالمؤمنین علیه السلام باشد. (درباره منبع‌یابی آثار روایی، ن. ک: حدادی و دیگران، سراسر مقاله). در این صورت ضعف سهل و نامعلوم بودن واسطه میان محمد بن اورمه و امام هادی علیه السلام ضعیف تلقی کنیم براساس مبنای متأخران در ارزیابی احادیث است. زیرا متقدمان حدیثی را صحیح می‌شمردند که با شواهد و قرائنی همراه بود که موجب وثوق و اطمینان خاطر آنها می‌شد. مانند: وجود روایت در بسیاری از اصول اربعگانه، تکرار در یک یا دو اصل که به طرق مختلف معتبر نقل شده‌اند، وجود در اصل منسوب به کسی که تصدیق آنها مورد اجماع است، یا در کتابی که به امامان عرضه شده است، یا در کتابی که اعتماد به آن در میان سلف شایع بوده است. تقسیم خبر بر اساس احوال راویان از قرن هفتم به دلیل عدم دسترسی به شواهد و قرائن صحت نزد متقدمان، مرسوم شد. (سبحانی: ۱۴۲۴: ق، ۴۳-۴۶).

سند دومی که کلینی برای این زیارت آورده چنین است: «محمد بن جعفر الرزاز عن محمد بن عیسی بن عبید، عن بعض اصحابنا عن ابي الحسن الثالث مثله». (کلینی، ۱۴۲۹: ق: ۹/۲۹۶).

محمد بن جعفر رزاز، دایی پدر ابوغالب زراری است، که ابوغالب در رساله‌اش او را از راویان حدیث و مشایخ شیعه نامیده است. وی از مشایخ کلینی است که کلینی در ابواب مختلف کافی با اسامی مختلف از او روایت کرده است (خوئی، ۱۴۱۳: ق: ۱۸/۱۱۹-۱۲۳) نجاشی، محمد بن عیسی بن عبید را ثقه، عین، جلیل و کثیرالروایه نامیده (نجاشی، ۱۳۶۵: ش: ۳۳۴ - ۳۳۳)، اما شیخ طوسی در رجال وی را ضعیف شمرده است (طوسی، ۱۳۷۳: ش: ۳۹۱). آیت الله خوئی پس

از ذکر تصریح نجاشی به وثاقت محمد بن عیسی بن عبید و شواهدی که در کلام کشی و فضل بن شاذان درباره توثیق او یافت می‌شود، تضعیف شیخ را ناشی از برداشت نادرست از کلام ابن ولید دانسته است. این کلام مربوط به مواردی است که ابن ولید از رجال نوادر الحکمة استثناء کرده است. یکی از این موارد روایاتی است که صاحب نوادر با سند منقطع از عیسی نقل کرده است و دسته دیگر روایاتی که عیسی از یونس نقل کرده و در آنها منفرد است. آیت الله خوئی می‌گوید شیخ گمان کرده است که علت این استثناء به ضعف عیسی بر می‌گردد اما چنین نیست. (خوئی، ۱۴۱۳ق: ۱۶ / ۱۸۵-۱۸۲). به رغم وثاقت دو راوی ابتدای سند اما به دلیل نامعلوم بودن واسطه میان محمد بن عیسی و امام هادی علیه السلام سند این زیارت به اصطلاح متأخران ضعیف است.

۲. کلینی دومین زیارت را که مفصل است بدون سند و با عنوان «دُعَاءِ آخَرُ عِنْدَ قَبْرِ أَمِيرِ الْمُؤْمِنِينَ علیه السلام» آورده است.

(زیارت دوم): «السَّلَامُ عَلَيْكَ يَا وَلِيَّ اللَّهِ، السَّلَامُ عَلَيْكَ يَا حُجَّةَ اللَّهِ، ... وَ كَفَرْتُ بِالْحَبِيبِ وَ الطَّاعُوتِ وَ اللَّاتِ وَ الْعُزَّى». (کلینی، ۱۴۲۹ق: ۹ / ۲۹۶-۲۹۸).

۲-۲- کامل الزیارات ابن قولویه (م ۳۶۷ق)

کامل الزیارات مجموعه روایاتی از ائمه اطهار علیهم السلام درباره شیوه زیارت حضرت رسول خدا صلی الله علیه و آله و دیگر امامان و امامزادگان و ثواب و فضیلت آن می‌باشد. ابن قولویه در باب یازدهم این کتاب با عنوان «زیارة قبر أمير المؤمنين علیه السلام و کیف یزار والدعاء عند ذلك» سه زیارت برای امیرالمؤمنین علیه السلام آورده است. قابل ذکر است که برای نخستین بار ابن قولویه، متنی با عنوان زیارت وداع امیرالمؤمنین علیه السلام آورده است.

۱. زیارت نخستینی که ابن قولویه آورده و به زیارت امین الله معروف بوده با دو واسطه از امام رضا، از امام کاظم از امام صادق علیهم السلام چگونگی زیارت قبر امیرالمؤمنین علیه السلام توسط امام سجّاد علیه السلام را بیان کرده است.

(زیارت سوم): «حَدَّثَنِي أَبُو عَلِيٍّ أَحْمَدُ بْنُ عَلِيٍّ بْنِ مَهْدِيٍّ، قَالَ حَدَّثَنِي أَبِي عَلِيُّ بْنُ صَدَقَةَ الرَّقِّيِّ، قَالَ حَدَّثَنِي عَلِيُّ بْنُ مُوسَى قَالَ حَدَّثَنِي أَبِي مُوسَى بْنُ جَعْفَرٍ علیه السلام عَنْ أَبِيهِ جَعْفَرٍ علیه السلام قَالَ: زَارَ

زَيْنُ الْعَابِدِينَ عَلِيُّ بْنُ الْحُسَيْنِ قَبْرَ أَمِيرِ الْمُؤْمِنِينَ عَلِيِّ بْنِ أَبِي طَالِبٍ ۖ وَوَقَفَ عَلَى الْقَبْرِ فَبَكَى ثُمَّ قَالَ: «السَّلَامُ عَلَيْكَ يَا أَمِيرَ الْمُؤْمِنِينَ وَرَحْمَةُ اللَّهِ وَبَرَكَاتُهُ السَّلَامُ عَلَيْكَ يَا أَمِينَ اللَّهِ فِي أَرْضِهِ ... إِنَّكَ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ». (ابن قولويه، ۱۳۵۶ش: ۴۱-۳۹).

در سند این زیارت علی بن مهدی و علی بن صدقه رقی یکی هستند و نام کامل او علی بن مهدی بن صدقه است که در سند فوق بار اول به پدرش و بار دوم به جدش نسبت داده شده است. (خوئی، ۱۴۱۳ق: ۲۰۵/۱۳) ابوعلی احمد، راوی نخست، فرزند اوست. علی بن مهدی بن صدقه از اصحاب و راویان حدیث در عصر امام رضا ۱۱ است و نجاشی درباره وی گفته «له کتاب عن الرضا ۱۱» و از روایت این کتاب توسط پسرش، ابوعلی، خبر داده است. (نجاشی، ۱۳۶۵ش: ۲۷۷). با توجه به این که مدح و ذمی از این دو راوی در کتاب‌های رجالی نیامده، سند به اصطلاح متأخران، ضعیف است.

۲. ابن قولویه زیارتی دیگر را بدون ذکر سند و فقط با اسناد به امام ابی الحسن ۱۱ و با تصریح به اخذ از کتاب الجامع محمد بن الحسن بن الولید، معروف به ابن ولید (م ۳۴۳ق)، آورده است. ابن ولید از پیشوایان علمای قم، دانشمندی معتمد و شخصی مورد اطمینان، سرشناس و مورد اتفاق همه بود که دو کتاب با عناوین تفسیر القرآن و الجامع دارد. (نجاشی، ۱۳۶۵ش: ۳۸۳) کتاب الجامع به دست ما نرسیده اما ذکر آن در سند این زیارت نشان می‌دهد که مشتمل بر زیارت هم بوده است.

(زیارت چهارم): «حَدَّثَنِي مُحَمَّدُ بْنُ الْحَسَنِ بْنِ الْوَلِيدِ رَحِمَهُ اللَّهُ فِيمَا ذَكَرَ مِنْ كِتَابِهِ الَّذِي سَمَّاهُ كِتَابَ الْجَامِعِ رَوَى عَنْ أَبِي الْحَسَنِ ۖ أَنَّهُ كَانَ يَقُولُ عِنْدَ قَبْرِ أَمِيرِ الْمُؤْمِنِينَ ۖ: السَّلَامُ عَلَيْكَ يَا وَلِيَّ اللَّهِ، أَشْهَدُ أَنَّكَ [أَنْتَ] أَوَّلُ مَظْلُومٍ ... وَ أَمْتِنِي عَلَى مَا مَاتَ عَلَيْهِ عَلِيُّ بْنُ أَبِي طَالِبٍ ۖ» (ابن قولويه، ۱۳۵۶ش: ۴۵-۴۱).

۳. ابن قولویه زیارت نخست در الکافی را با سه سند، دو سند کلینی و سند دیگری از پدر خود، نقل کرده است.

«حَدَّثَنِي أَبِي عَنِ الْحُسَيْنِ بْنِ الْحَسَنِ بْنِ أَبَانَ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ أَوْزَمَةَ عَمَّنْ حَدَّثَهُ عَنِ الصَّادِقِ ۖ أَوْ أَبِي الْحَسَنِ الثَّلَاثِ ۖ قَالَ: «...» (همان: ۴۶-۴۵).

این زیارت با توجه به سند کلینی منقول از امام هادی علیه السلام است، در چاپ کامل الزیارات تصحیفی رخ داده و آن این است که بعد از «عن الصادق»، «أو» آمده که موهم این است که این زیارت از یکی از دو امام یعنی، امام صادق یا امام هادی علیه السلام نقل شده است.

۳-۲- المزار شیخ مفید (م ۱۳ق)

شیخ مفید در باب ادعیه و زیارات کتابی با عنوان مناسک المزار دارد که مشتمل بر چند باب است. وی در باب «الفعل والقول عند دخول الكوفة»، آداب مقدماتی زیارت، در باب «شرح الزيارة»، تنها یک زیارت طولانی و بدون سند برای امیرالمؤمنین علیه السلام، در باب «صلاة الزيارة» آداب پایانی زیارت و در باب «الوداع»، زیارت وداع آن حضرت را آورده است.

(زیارت پنجم): «السَّلَامُ عَلَيْكَ يَا أَمِيرَ الْمُؤْمِنِينَ وَرَحْمَةُ اللَّهِ وَبَرَكَاتُهُ السَّلَامُ عَلَيْكَ يَا وَلِيَّ اللَّهِ السَّلَامُ عَلَيْكَ يَا حَبِيبَ اللَّهِ... وَأَمُوتُ عَلَى مَا مَاتَ عَلَيْهِ عَلِيُّ بْنُ أَبِي طَالِبٍ صَلَوَاتُ اللَّهِ عَلَيْهِ وَعَلَى ذُرِّيَّتِهِ الطَّاهِرِينَ» (مفید، ۱۴۱۳ق: ۸۲-۷۸).

۴-۲- مصباح المتهجد وسلاح المتعبّد شیخ طوسی (م ۶۰ق)

مصباح مشتمل بر دو جلد است. جلد اول، به مقدمات، موضوع طهارت، نماز، اعمال جمعه و جلد دوم، به دعا و ادعیه اختصاص دارد. شیخ طوسی در جلد دوم، «فصل فی ذکر سیاقه عبادات السنة من أولها إلى آخرها» در اعمال ماه ذی الحجّه در باب «زيارة أمير المؤمنين علیه السلام يوم الغدير»، دو زیارت آورده است.

۱- زیارتی به روایت جابر بن یزید جعفی از امام باقر علیه السلام درباره چگونگی زیارت قبر امیرالمؤمنین علیه السلام توسط امام سجّاد علیه السلام:

(زیارت ششم): «رَوَى جَابِرُ الْجَعْفِيُّ قَالَ: قَالَ أَبُو جَعْفَرٍ علیه السلام مَضَى أَبِي عَلِيٍّ بْنِ الْحُسَيْنِ علیه السلام إِلَى مَشْهَدِ أَمِيرِ الْمُؤْمِنِينَ عَلِيٍّ علیه السلام وَقَفَّ عَلَيْهِ ثُمَّ بَكَى وَقَالَ: «السَّلَامُ عَلَيْكَ يَا أَمِينَ اللَّهِ فِي أَرْضِهِ،....، غَايَةُ رَجَائِي فِي مُنْقَلَبِي وَمُتَوَاي» (طوسی، ۱۴۱۱ق: ۷۳۹-۷۳۸).

با وجود اشتراکات زیاد میان مضامین این زیارت با زیارت سوم، اما تفاوت‌هایی هم میان آنها وجود دارد. از جمله این که فقره‌هایی چون: «السَّلَامُ عَلَيْكَ يَا أَمِيرَ الْمُؤْمِنِينَ أَعْدَاءَ ك الْحُبَّةَ فِي قَتْلِهِمْ إِيَّاكَ أَعْطَنِي رَجَائِي [جَزَائِي]، أَنْتَ إِلَهِي وَسَيِّدِي وَمَوْلَايَ اغْفِرْ لِي وَلِأَوْلِيَائِنَا

وَ كَفَّ عَنَّا أَعْدَاءَنَا وَ اشْغَلَهُمْ عَنَّا أَدَانَا وَ أَظْهَرَ كَلِمَةَ الْحَقِّ وَ اجْعَلْهَا الْعُلْيَا وَ أَدْحِضْ كَلِمَةَ الْبَاطِلِ وَ اجْعَلْهَا السُّفْلَى إِنَّكَ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ»، در مصباح شیخ نیامده است. همچنین سند زیارت سوم کامل است و در آن علی بن صدقه رقی از امام رضا علیه السلام روایت کرده اما سند زیارت ششم کامل نیست با این حال راوی اصلی، جابر، دست کم دو طبقه کهن تر است، زیرا از اصحاب امام باقر و امام صادق علیهما السلام بوده و صاحب آثاری از جمله دو کتاب مقتل امیرالمؤمنین و مقتل امام حسین علیهما السلام است. (نجاشی، ۱۳۶۵: ش: ۱۲۸-۱۲۹).

۲- دومین زیارتی که شیخ طوسی آورده همان زیارت المزار شیخ مفید است اما شیخ طوسی بدان ارجاع نداده است (طوسی، ۱۴۱۱: ق: ۲/۷۴۴-۷۴۱).

۲-۵- تهذیب الأحکام شیخ طوسی (م ۴۶۰ق)

تهذیب الأحکام از کتب اربعه حدیثی شیعه است و در کتاب المزار، آن سه زیارت برای امیرالمؤمنین علیه السلام و ذکر وداع آمده است.

۱- زیارتی با سند کامل از یونس بن ظبیان از امام صادق علیه السلام:

(زیارت هفتم): «مَحْمَدُ بْنُ أَحْمَدَ بْنِ دَاوُدَ عَنْ أَحْمَدَ بْنِ مُحَمَّدَ بْنِ سَعِيدٍ قَالَ أَخْبَرَنَا أَحْمَدُ بْنُ الْحُسَيْنِ بْنِ عَبْدِ الْمَلِكِ الْأَوْدِيِّ قَالَ حَدَّثَنَا ذُبْيَانُ بْنُ حَكِيمٍ قَالَ حَدَّثَنِي يُونُسُ بْنُ ظَبْيَانَ عَنْ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ عليه السلام قَالَ: «السَّلَامُ عَلَيْكَ يَا أَمِيرَ الْمُؤْمِنِينَ السَّلَامُ عَلَيْكَ يَا حَبِيبَ حَبِيبِ اللَّهِ، ... وَ أَمُوتُ عَلَى مَا مَاتَ عَلَيْهِ عَلِيُّ بْنُ أَبِي طَالِبٍ عليه السلام» (طوسی، ۱۴۰۷: ق: ۶/۲۶-۲۸).

لازم به ذکر است که این زیارت با وجود اشتراکات متنی فراوان با زیارت پنجم، تفاوت‌های بسیاری از حیث سند، مقدمات و آداب زیارت و نیز مضامین زیارت دارد. محمّد بن احمد بن داود قمی (م ۳۳۸ق) در سند زیارت هفتم دارای آثار متعددی، از جمله کتاب المزار است (ن.ک: نجاشی، ۱۳۶۵: ش: ۳۸۵-۳۸۴؛ طوسی، بی تا: ۳۹۶-۳۹۵) که احتمالاً منبع شیخ طوسی در نقل این زیارت بوده است. احمد بن محمد بن سعید (م ۳۳۳)، همان ابن عقده زیدی مشهور است که رجالیان بر وثاقت و جلالت او اتفاق نظر دارند. نام او در اسانید روایات به صورت‌های مختلف آمده است. (ن.ک: نجاشی، ۱۳۶۵: ش: ۹۴؛ طوسی، بی تا، ۷۳-۷۴؛ خوئی، ۱۴۱۳: ق: ۳/۶۳-۶۹). آیت الله خوئی از ذکر نام أَحْمَدُ بْنُ الْحُسَيْنِ بْنِ عَبْدِ الْمَلِكِ

الأوردی به صورت‌های مختلف خبر داده و ضبط فوق را صحیح دانسته و به دلیل وجود وی در طریق شیخ طوسی به آثار حسن بن محبوب او را از ثقات شمرده است (ن.ک: خوئی، ۱۴۱۳ق: ۸۲/۲). ذبیان بن حکیم را نجاشی و شیخ در مدخلی مجزا نیاورده‌اند. آیت الله خوئی روایاتی که در کافی و تهذیبین به نقل از بزرگان شیعه از وی آورده شده، دال بر وثاقت و جلالت او دانسته است (خوئی، ۱۴۱۳ق: ۸/۱۵۴-۱۵۵). اما یونس بن ظبیان را نجاشی جداً ضعیف و کتاب‌های وی را سراسر تخلیط می‌داند. آیت الله خوئی ضمن ذکر برخی روایات متعارض در مدح و ذم وی روایت ذم را به دلیل صحت سند ترجیح داده و آن را نشانه خیانت و ضلالت وی دانسته و سند روایات مدح را ضعیف برشمرده است (نجاشی، ۱۳۶۵ش: ۴۴۸؛ خوئی، ۱۴۱۳ق: ۲۱/۲۰۴-۲۰۹). بنابراین سند بنا به ملاک‌های متأخران ضعیف است.

۲- زیارت دوم شیخ همان زیارت نخست کلینی با دو سند است که با ارجاع به وی آورده، اما در سند تهذیب الأحکام تصحیفی صورت گرفته و آن این است که بعد از «عن الصادق» لفظ «و» آمده و موهم این است که این زیارت از دو امام یعنی، امام صادق و امام هادی علیهما السلام نقل شده است: «مُحَمَّدُ بْنُ يَعْقُوبَ الْكَلِينِيُّ عَنْ عِدَّةٍ مِنْ أَصْحَابِنَا عَنْ سَهْلِ بْنِ زِيَادٍ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ أَوْزَمَةَ عَمَّنْ حَدَّثَهُ عَنِ الصَّادِقِ وَ أَبِي الْحَسَنِ الثَّالِثِ قَالَ قَالَ عَنِ الصَّادِقِ وَ أَبِي الْحَسَنِ الثَّالِثِ قَالَ: (...). (طوسی، ۱۴۰۷ق: ۶/۲۸) سند دوم زیارت، همان سند دوم کلینی است. (همان: ۶/۲۸).

۳- زیارت سوم شیخ همان زیارت دوم کلینی اما بدون ارجاع به وی است. (همان: ۶/۳۰-۲۹).

۲-۶- المزار الكبير ابن مشهدي (م ۶۱۰ق)

المزار یک مقدمه و هشت قسم دارد. قسم سوم «فی فضل الکوفة واعمال مساجد و زیارة امیرالمؤمنین علیه السلام» شامل سیزده باب است که دو باب دوازدهم و سیزدهم به زیارات امیرالمؤمنین علیه السلام اختصاص دارد. در باب دوازدهم، «التوجه الی مشهد امیرالمؤمنین علیه السلام» یک زیارت و در باب سیزدهم، «فی أعمال رجب»، سیزده زیارت برای امیرالمؤمنین علیه السلام آمده است. از چهارده زیارت ابن مشهدی، سیزده زیارت آن جدید و یک زیارت آن همان زیارت ششم است که بدون ارجاع به مصباح شیخ آمده است.

۱- ابن مشهدی در باب دوازدهم، «التوجه الى مشهد أمير المؤمنين (ع)»، زیارتی طولانی و بدون سند آورده است.

(زیارت هشتم): «السَّلَامُ عَلَى أَبِي الْأَيْمَةِ وَ مَعْدِنِ الثُّبُوءِ وَ الْمَخْصُوصِ بِالْأُخُوَّةِ ... اللَّهُمَّ إِنِّي أَحْيَى عَلَى مَا حَيَّيَ عَلَيْهِ عَلِيُّ بْنُ أَبِي طَالِبٍ وَ ذُرِّيَّتُهُ الطَّاهِرُونَ» (ابن مشهدی، ۱۴۱۹ق: ۱۸۹-۱۸۴).

۲- دومین زیارت ابن مشهدی با سندی ناقص با عنوان «زیارة اخرى لأمير المؤمنين (ع)» است. بنا به نقل ابن مشهدی امام صادق (ع) در هفدهم ربیع روز مولد پیامبر (ص) هنگام طلوع خورشید امیرالمؤمنین (ع) را بدان زیارت کرده و به محمد بن مسلم ثقفی آموخته است. ابتدای این زیارت با سلام بر پیامبر (ص)، انبیای دیگر، ملائکه و بندگان صالح خداوند آغاز می‌شود: «السَّلَامُ عَلَى رَسُولِ اللَّهِ السَّلَامُ عَلَى خَيْرَةِ اللَّهِ السَّلَامُ عَلَى الْبَشِيرِ النَّذِيرِ» و سپس گفته شده که به قبر امیرالمؤمنین (ع) نزدیک شو و بگو:

(زیارت نهم): «السَّلَامُ عَلَيْكَ يَا وَصِي الْأَوْصِيَاءِ السَّلَامُ عَلَيْكَ يَا عِمَادَ الْأَتْقِيَاءِ ... وَ عَلَى الْأَيْمَةِ الطَّاهِرِينَ مِنْ ذُرِّيَّتِكَ وَ رَحْمَةَ اللَّهِ وَ بَرَكَاتُهُ» (همان: ۲۱۱-۲۰۶).

به گزارش نجاشی محمد بن مسلم از موثق‌ترین افراد و فقیهی پرهیزگار است که کتابی با عنوان «الاربعمائة مسألة في ابواب الحلال والحرام» در باب احکام شرعی دارد (نجاشی، ۱۳۶۵ش: ۳۲۳).

۳- سومین زیارت، زیارتی مختصر و بدون سند است. (زیارت دهم): «السَّلَامُ عَلَى رَسُولِ اللَّهِ، السَّلَامُ عَلَى نَبِيِّ اللَّهِ، ... السَّلَامُ عَلَيْكَ يَا أَمِيرَ الْمُؤْمِنِينَ، ... وَ السَّلَامُ عَلَيْكَ يَا مَوْلَايَ وَ رَحْمَةَ اللَّهِ وَ بَرَكَاتُهُ» (ابن مشهدی، ۱۴۱۹ق: ۲۱۳-۲۱۲).

۴- ابن مشهدی زیارتی را با سند با عنوان «زیارة اخرى لأمير المؤمنين والحسين بن علي (ع)» آورده است. محمد بن خالد طیالسی از سیف بن عمیره روایت کرده است که به همراه صفوان بن مهران جمّال به همراه جماعتی از شیعیان هنگامی که امام صادق (ع) به نجف آمده بودند به زیارت امیرالمؤمنین (ع) رفتند.

(زیارت یازدهم): «السَّلَامُ عَلَيْكَ يَا رَسُولَ اللَّهِ السَّلَامُ عَلَيْكَ يَا صَفْوَةَ اللَّهِ، ... فَإِنِّي عَبْدُ اللَّهِ وَوَلِيُّكَ وَرَائِيكَ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْكَ» (همان: ۲۱۵-۲۲۱).

صفوان بن مهران جَمَّال، کوفی، ثقه و مکتبی به ابامحمد و از اصحاب امام صادق و امام کاظم علیهما السلام بود. (نجاشی، ۱۳۶۵: ش: ۱۹۸) سیف بن عمیره نیز ثقه و از اهالی کوفه و از صحابه امام صادق و امام کاظم علیهما السلام بود. وی صاحب کتابی بود که محمد بن خالد طرابلسی آن را روایت کرده است. (همان: ۱۸۹) محمد بن خالد طرابلسی تمیمی کوفی صاحب کتاب النوادر است. (همان: ۳۴۰).

«وَقَالَ صَفْوَانٌ: وَرَدْتُ مَعَ سَيِّدِي أَبِي عَبْدِ اللَّهِ الصَّادِقِ جَعْفَرِ بْنِ مُحَمَّدٍ صَلَوَاتُ اللَّهِ عَلَيْهِ فَفَعَلَ مِثْلَ هَذَا وَدَعَا بِهَذَا الدُّعَاءِ، بَعْدَ أَنْ صَلَّى وَوَدَّعَ، ثُمَّ قَالَ لِي: يَا صَفْوَانُ تَعَاهَدُ هَذِهِ الزِّيَارَةَ وَادْعُ بِهَذَا الدُّعَاءِ وَزُرْهُمَا بِهَذِهِ الزِّيَارَةِ، فَإِنِّي صَامِنٌ عَلَى اللَّهِ لِكُلِّ مَنْ زَارَهُمَا بِهَذِهِ الزِّيَارَةِ وَدَعَا بِهَذَا الدُّعَاءِ مِنْ قُرْبٍ أَوْ بُعْدٍ أَنْ زِيَارَتَهُ مَقْبُولَةٌ، وَأَنْ سَعْبُهُ مَشْكُورٌ، وَسَلَامَتُهُ وَاصِلٌ غَيْرٌ مَحْجُوبٍ، وَحَاجَتُهُ مَقْضِيَةٌ مِنَ اللَّهِ بِالْعَاقِبَةِ مَا بَلَغَتْ، وَأَنَّ اللَّهَ يُحِبُّهُ»، در ادامه گفته شده که این زیارت را امام صادق علیه السلام هنگامی که به عراق آمده بودند به صفوان آموختند (ابن مشهدی، ۱۴۱۹ق: ۲۱۴).

در ادامه پس از ذکر نماز زیارت و فرازهایی از زیارت امام حسین علیه السلام و دعایی مفصل پس از آن، آمده که رو به سوی امیرالمؤمنین علیه السلام کرده و پس از سلام بر آن حضرت و امام حسین علیهما السلام بگو: «لَا جَعَلَهُ اللَّهُ آخِرَ الْعَهْدِ مِنِّي لِزِيَارَتِكَمَا وَلَا فَرَّقَ اللَّهُ بَيْنِي وَبَيْنَكُمَا» (همان: ۲۲۵-۲۲۱).

۵- ابن مشهدی زیارتی را از کتاب الأنوار نقل کرده است. این زیارت طولانی سند کامل ندارد و دو تن، یوسف کناسی و معاویه بن عمار، آن را از امام صادق علیه السلام نقل کرده اند.

(زیارت دوازدهم): «مَنْ كَتَابَ الْأَنْوَارِ وَقِيلَ: إِنَّ الْخَضِرَ زَارَ بِهَا وَالْإِسْتَادَ عَنْ يُونُسَ الْكِنَاسِيَّ وَعَنْ مُعَاوِيَةَ بْنِ عَمَّارٍ جَمِيعاً عَنْ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ علیه السلام قَالَ: «السَّلَامُ عَلَيْكَ يَا أَمِينَ اللَّهِ السَّلَامُ عَلَيْكَ يَا حَبِيبَ اللَّهِ ... اللَّهُمَّ اخْتِمِ لِي بِالسَّعَادَةِ وَالْمَغْفِرَةِ وَالْخَيْرِ» (همان: ۲۳۸-۲۲۹).

نویسنده کتاب الأنوار معلوم نیست. اما در میان آثاری که نجاشی برای محمد بن علی شلمغانی برشمرده نام کتابی به نام الأنوار دیده می شود. وی از بزرگان شیعه بود اما حسادت به

حسین بن روح نوبختی موجب شد که مذهب را ترک کند (نجاشی، ۱۳۶۵: ش: ۳۷۸). یوسف الکناسی از روایان امام صادق علیه السلام است. (خوئی، ۱۴۱۳: اق: ۱۹۰/۲۱). معاویه بن عمار، ثقه و از اصحاب امام صادق و امام کاظم علیهما السلام بود که صاحب کتبی از جمله کتاب الحج، کتاب یوم و لילה، کتاب الدعاء و کتاب مزار امیرالمؤمنین علیه السلام است (نجاشی، ۱۳۶۵: ش: ۴۱۱) که ممکن است منبع اخذ این زیارت برای مؤلف الأنوار بوده باشد.

۶- ششمین زیارت را ابن مهدی با سند کامل از امام صادق علیه السلام آورده است. این زیارت را هنگامی که منصور، خلیفه عباسی، امام را به عراق فراخوانده بود در کوفه ضمن نشان دادن موضع قبر امیرالمؤمنین علیه السلام به صفوان جمال آموخت.

(زیارت سیزدهم): «حَدَّثَنَا الْحَسَنُ بْنُ مُحَمَّدٍ، عَنْ بَعْضِهِمْ، عَنْ سَعْدِ بْنِ عَبْدِ اللَّهِ الْأَشْعَرِيِّ، قَالَ: حَدَّثَنِي أَحْمَدُ بْنُ مُحَمَّدِ بْنِ عَيْسَى، عَنِ الْحَسَنِ بْنِ عَيْسَى، عَنْ هِشَامِ بْنِ سَالِمٍ، قَالَ: حَدَّثَنِي صَفْوَانُ الْجَمَّالُ قَالَ: لَمَّا وَافَيْتُ مَعَ جَعْفَرِ الصَّادِقِ علیه السلام الْكُوفَةَ نُرِيدُ أَبَا جَعْفَرِ الْمَنْصُورِ، قَالَ لِي: يَا صَفْوَانُ أَنْخِ الرَّاحِلَةَ فَهَذَا حَرَمُ جَدِّي أَمِيرِ الْمُؤْمِنِينَ علیه السلام، فَأَنْخْتُهَا، وَنَزَلْتُ فَأَغْتَسَلْتُ وَغَيَّرْتُ نَوْبَهُ وَتَحَفَّتِي وَقَالَ لِي: افْعَلْ مِثْلَ مَا أَفْعَلُهُ، ...، ثُمَّ أُرْسِلَ دُمُوعُهُ عَلَيَّ خَدَّهُ وَقَالَ: إِنَّا لِلَّهِ وَإِنَّا إِلَيْهِ رَاجِعُونَ، وَقَالَ: «السَّلَامُ عَلَيْكَ أَيُّهَا الْوَصِيُّ الْبِرُّ التَّقِيُّ السَّلَامُ عَلَيْكَ أَيُّهَا النَّبِيُّ الْعَظِيمُ ... عَبَدْتَ اللَّهَ مُخْلِصًا حَتَّى أَتَاكَ الْيَقِينُ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْكَ وَعَلَى الْأَنْبِيَاءِ مِنْ بَعْدِكَ» (ابن مهدی، ۱۴۱۹: اق: ۲۴۱).

آیت الله خوئی از روایان و عالمان زیادی با نام حسن بن محمد در معجم الرجال آورده است (خوئی، ۱۴۱۳: اق: ۱۱۵-۱۴۸) اما به دلیل مشخص نبودن اینکه فرد مذکور در سند زیارت فوق از چه کسی نقل می‌کند امکان تشخیص وی وجود ندارد. سعد بن عبدالله اشعری (م ۳۰۱ یا ۲۹۹) را هم نجاشی و هم شیخ توفیق و او را به کثرت علم و آثار ستوده‌اند. از جمله آثار وی کتاب المزار است. (ن.ک: نجاشی ۱۷۸؛ طوسی، بی‌تا: ۱۳۵). ابوجعفر، احمد بن محمد بن عیسی اشعری، از اصحاب امام جواد و امام هادی علیهما السلام بود که در شمار بزرگان اهل قم به حساب می‌آمد به گونه‌ای که نجاشی در رجال از وی با عنوان «شیخ القمیین و وجههم و فقیههم غیر مدافع»، یاد کرده است (نجاشی، ۱۳۶۵: ش: ۸۲) و شیخ طوسی نیز در الفهرست او

را با تعابیری به همین مضمون ستوده است. (طوسی، بی تا: ۶۰). هشام بن سالم جوالیقی از اصحاب و راویان امام صادق و امام کاظم علیهما السلام است که نجاشی در رجال وی را ثقه ثقه دانسته است. (نجاشی ۱۳۶۵ ش: ۴۳۴) به گزارش نجاشی، به رغم ثقه بودن راویان معلوم این زیارت، سند به دلیل فرد نخست و معلوم نبودن اینکه وی به واسطه چه کسی از سعد بن عبدالله اشعری نقل می‌کند در اصطلاح متأخران ضعیف است.

چنانکه در انتهای این زیارت آمده، صفوان از امام اجازه خواست که شیعیان کوفه را از مکان قبر امیرالمؤمنین علیه السلام آگاه سازد و امام ضمن اجازه به وی، مقداری پول نیز به صفوان برای تعمیر قبر امیرالمؤمنین علیه السلام دادند (ابن مشهدی، ۲۴۲).

۷- در المزار زیارتی طولانی و بدون سند آمده است. در این زیارت مقدماتی، مانند: اذن دخول به حرم، سلام و غیره آمده است.

(زیارت چهاردهم): «السَّلَامُ عَلَى رَسُولِ اللَّهِ الْبَشِيرِ النَّذِيرِ ... السَّلَامُ عَلَيْكَ يَا أَمِيرَ الْمُؤْمِنِينَ ... إِنَّكَ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ». (همان: ۲۴۶-۲۴۴)

۸- هشتمین زیارت در المزار نیز بدون سند است. قبل از اصل زیارت، مقدماتی از آداب زیارت، مانند: غسل، پوشیدن جامه پاک، گرفتن وضو، گفتن تکبیر و زیاد صلوات فرستادن و استغفار کردن آمده است.

(زیارت پانزدهم): «السَّلَامُ عَلَيْكَ يَا مَوْلَايَ وَ مَوْلَى كُلِّ مُؤْمِنٍ وَ مُؤْمِنَةٍ ... وَ السَّلَامُ عَلَيْكَ وَ عَلَى ضَجِيعَتِكَ آدَمَ وَ نُوحَ وَ رَحْمَةَ اللَّهِ وَ بَرَكَاتَهُ» (همان: ۲۵۵-۲۵۳).

۹- زیارت دیگر هم بدون سند و همراه با آداب زیارت و تشریف به حرم است.

(زیارت شانزدهم): «سَلَامُ اللَّهِ وَ سَلَامُ مَلَائِكَتِهِ الْمُقَرَّبِينَ وَ أَنْبِيَائِهِ الْمُرْسَلِينَ ... تُجِيرَنِي مِنَ النَّارِ ذَاتِ السَّمُومِ بِرَحْمَتِكَ يَا أَرْحَمَ الرَّاحِمِينَ». (همان: ۲۶۰-۲۵۶)

۱۰- زیارت بعدی زیارتی مختصر و بدون سند اما حاوی مقدمات زیارت است.

(زیارت هفدهم): «السَّلَامُ عَلَيْكَ يَا أَمِيرَ الْمُؤْمِنِينَ وَ رَحْمَةُ اللَّهِ وَ بَرَكَاتُهُ، ... فَاشْفَعْ لِي عِنْدَ رَبِّكَ صَلَوَاتُ اللَّهِ عَلَيْكَ» (همان: ۲۶۲-۲۶۱).

۱۱- ابن مشهدی زیارتی طولانی و با سند با عنوان «زیارة اخرى لمولانا أمير المؤمنين علي

بن ابی طالب علیه السلام مختصه بیوم الغدیر» آورده است. این زیارت را امام هادی علیه السلام در روز غدیر، سالی که معتصم آن حضرت را طلبیده بود، روایت کردند. ابن مشهدی این زیارت را با دو سند روایت کرده است. در طریق اول ابوجعفر محمد، معروف به ابن احمد نحوی، در سال (م ۵۷۱ق) بدون ذکر سند کامل و با رفع به امام حسن عسگری علیه السلام زیارت را روایت کرده، بنابراین، مرسل است.

اما طریق دوم زیارت، متصل و سند تحویلی است یعنی ابوالقاسم بن روح نوبختی و عثمان بن سعید عمری، از نواب اربعه، زیارت را از امام حسن عسگری علیه السلام نقل کرده‌اند. این زیارت، پس از سلام بر پیامبر صلی الله علیه و آله و سلم، سایر انبیاء، ملائکه و بندگان صالح چنین آغاز می‌شود:

(زیارت هجدهم): «أَخْبَرَنِي بِهَذِهِ الزِّيَارَةِ الشَّرِيفِ الْأَجَلِّ الْعَالِمِ أَبِي [أَبُو] جَعْفَرٍ مُحَمَّدٍ الْمَعْرُوفِ بِابْنِ الْحَمْدِ النَّحْوِيِّ، رَفَعَ الْحَدِيثَ عَنِ الْفَقِيهِ الْعَسْكَرِيِّ صَلَوَاتُ اللَّهِ عَلَيْهِ فِي شَهْرِ سَنَةِ إِحْدَى وَ سَبْعِينَ وَ خَمْسِمِائَةٍ. وَ أَخْبَرَنِي الْفَقِيهُ الْأَجَلُّ أَبُو الْفَضْلِ شَاذَانَ بْنُ جَبْرِئِيلَ الْقُمِّي رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ، عَنِ الْفَقِيهِ الْعِمَادِ مُحَمَّدِ بْنِ أَبِي الْقَاسِمِ الطَّبْرِيِّ، عَنِ أَبِي عَلِيٍّ، عَنِ وَالِدِهِ، عَنِ مُحَمَّدِ بْنِ مُحَمَّدِ بْنِ التُّعْمَانِ، عَنِ أَبِي الْقَاسِمِ جَعْفَرِ بْنِ قَوْلُوَيْهِ، عَنِ مُحَمَّدِ بْنِ يَعْقُوبَ الْكَلْبِيِّ، عَنِ عَلِيِّ بْنِ إِبْرَاهِيمَ، عَنِ أَبِيهِ، عَنِ أَبِي الْقَاسِمِ بْنِ رُوحٍ وَ عُثْمَانَ بْنِ سَعِيدِ الْعَمْرِيِّ، عَنِ أَبِي مُحَمَّدِ الْحَسَنِ بْنِ عَلِيِّ الْعَسْكَرِيِّ، عَنِ أَبِيهِ صَلَوَاتُ اللَّهِ عَلَيْهِمَا، وَ ذَكَرَ أَنَّهُ علیه السلام زَارَ بِهَا فِي يَوْمِ الْغَدِيرِ فِي السَّنَةِ الَّتِي أَشْخَصَهُ الْمُعْتَصِمُ. تَقَفَ عَلَيْهِ صَلَوَاتُ اللَّهِ عَلَيْهِ وَ تَقُولُ: «السَّلَامُ عَلَى مُحَمَّدٍ رَسُولِ اللَّهِ خَاتَمِ النَّبِيِّينَ وَ سَيِّدِ الْمُرْسَلِينَ، ... الَّذِينَ لَا خَوْفَ عَلَيْهِمْ وَ لَا يَحْزَنُونَ إِنَّكَ حَمِيدٌ مَجِيدٌ» (همان: ۲۸۲-۲۶۳).

۱۲- ابن مشهدی با عنوان «الزيارة المختصة بيوم الغدير»، همان زیارت ششم را بدون ارجاع به مصباح شیخ طوسی آورده است (همان: ۲۸۵-۲۸۲).

۱۳- ابن مشهدی زیارتی طولانی و بدون سند آورده که با مضامین دعا و شهادت شروع می‌شود، اما در آن به آداب زیارت و نحوه تشرف به حرم اشاره‌ای نشده است.

(زیارت نوزدهم): «السَّلَامُ عَلَيْكَ يَا أَمِيرَ الْمُؤْمِنِينَ عَلِيَّ بْنَ أَبِي طَالِبٍ سَيِّدَ الْوَصِيِّينَ ...

لَا أَشْقَى بَعْدَهَا أَبَدًا فِي الدُّنْيَا وَالْآخِرَةِ يَا أَرْحَمَ الرَّاحِمِينَ» (همان: ۳۱۲-۳۰۳).

۱۴- ابن مشهدی پس از اتمام زیارات، بابی با عنوان «وداع امیرالمؤمنین (ع)» آورده است. از آنجا که این ذکر وداع، با سلام بر امیرالمؤمنین (ع) آغاز می‌شود آن را زیارتی مستقل در نظر گرفتیم.

(زیارت بیستم): «السَّلَامُ عَلَيْكَ يَا أَمِيرَ الْمُؤْمِنِينَ وَ يَعْسُوبَ الدِّينِ وَ قَائِدَ الْغُرِّ الْمُحَجَّلِينَ ... فَأَلَيْكَ الْمَأْبُ وَ أَنْتَ حَسْبُنَا وَ نِعْمَ الْوَكِيلُ» (همان: ۳۲۰-۳۱۷).

۷-۲- مصباح الزائر سیّد بن طاووس (م ۶۶۴ق)

مصباح الزائر یک مقدمه و بیست فصل دارد. در فصل پنجم، «فی ذکر فضل زیارة مولانا امیرالمؤمنین علی بن ابی طالب (ع)» بعد از ذکر فضیلت زیارت امیرالمؤمنین (ع)، یک زیارت برای آن حضرت و در ادامه، مناجات امیرالمؤمنین (ع)، زیارت مسلم بن عقیل و دیگران آمده است. در فصل ششم «فی فضل زیارات امیرالمؤمنین (ع)»، پنج زیارت، در فصل هفتم «فی ذکر زیارات امیرالمؤمنین (ع) لمخصوصة بالایام والشهور» دو زیارت و در فصل هجدهم «فی مختار الزیارات الجوامع الموضوعة لزیارة کل امام فی سائر الشهور والایام وما يلحق بها» زیارت امین الله با عنوان «الزیارة الثانية یروی عن الباقر (ع)» آمده است.

۱- سیّد بن طاووس در فصل پنجم پس از ذکر احادیثی درباره فضیلت زیارت امیرالمؤمنین (ع)، آداب زیارت و زیارت حضرت یونس بن متی (ع) و نیز دعای استقاله امام سجّاد (ع) (دعای شانزدهم صحیفه سجّادیه)، زیارتی مختصر و بدون سند آورده است.

(زیارت بیست و یکم): «السَّلَامُ عَلَى الْإِمَامِ الْحَكِيمِ الْعَدْلِ الصِّدِّيقِ الْأَكْبَرِ ... أَنْتَ وَلِيِّي وَ سَيِّدِي وَ وَسِيلَتِي فِي الدُّنْيَا وَالْآخِرَةِ» (ابن طاووس، ۱۳۷۵: ۷۸-۷۷).

۲- وی در فصل ششم پس از ذکر روایتی از مفضل بن عمر جعفی از امام صادق (ع) درباره فضیلت زیارت امیرالمؤمنین (ع)، زیارتی طولانی آورده است.

(زیارت بیست و دوم) «رَوَى الْمُفَضَّلُ بْنُ عَمْرِ الْجُعْفِيِّ قَالَ: «السَّلَامُ عَلَيْكَ يَا أَمِيرَ الْمُؤْمِنِينَ السَّلَامُ عَلَيْكَ يَا حَبِيبَ اللَّهِ، ... تَجْعَلَنِي لَهُمْ تَبَعًا فِي الدُّنْيَا وَالْآخِرَةِ يَا أَرْحَمَ الرَّاحِمِينَ» (همان: ۱۲۵-۱۲۳).

پس از آن گفته شده که زائر رو به قبر امام حسین علیه السلام کند و پس از ذکر عباراتی در زیارت آن حضرت، با عبارت: «ثُمَّ تَحَوَّلْ إِلَى عِنْدِ الرَّجُلَيْنِ»، زیارت امیرالمؤمنین علیه السلام ادامه می یابد.
«السَّلَامُ عَلَى أَبِي الْأَيْمَةِ وَ خَلِيلِ النَّبُوَّةِ وَ الْمَخْصُوصِ بِالْأَخُوَّةِ ... الْإِمَامِ النَّاصِحِ وَ الرَّنَادِ الْقَادِحِ وَ رَحْمَةِ اللَّهِ وَ بَرَكَاتِهِ» (همان: ۱۲۶).

۳- سیدبن طاووس زیارتی دیگر را بدون سند آورده است.

(زیارت بیست و سوم): «السَّلَامُ مِنَ اللَّهِ السَّلَامُ عَلَى مُحَمَّدٍ أَمِينِ اللَّهِ عَلَى رِسَالَاتِهِ وَ عَزَائِمِ أَمْرِهِ ... وَ السَّلَامُ عَلَيْكَ يَا مَوْلَايَ وَ رَحْمَةُ اللَّهِ وَ بَرَكَاتُهُ» (همان: ۱۳۶-۱۳۴).

در ادامه با عبارت: «ثُمَّ قَبْلِ الصَّرِيحِ وَ عُدْ إِلَى عِنْدِ الرَّأْسِ» زیارت ادامه و در پایان با نماز زیارت و ذکر وداع خاتمه می یابد.

۴- مضامین چهارمین زیارت که بدون سند است اینچنین می باشد:

(زیارت بیست و چهارم): «السَّلَامُ مِنَ اللَّهِ عَلَى مُحَمَّدِ النَّبِيِّ وَ الرَّسُولِ الْمُصْطَفَى الْمُتَّصِي أَمِينِ اللَّهِ عَلَى رُسُلِهِ ... بِأَسْمَائِكَ وَ تُسَالُّ فِيهِ مِنْ عَطَائِكَ» (همان: ۱۴۳-۱۴۱).

۵- پنجمین زیارت که سید در فصل ششم بدون سند و با مقدمه ای کوتاه آورده و آن را به ملاحظت وصف کرده و مخصوص روز مبعث دانسته چنین است.

(زیارت بیست و پنجم): «سَلَامٌ لِلَّهِ وَ سَلَامٌ مَلَائِكَتِهِ الْمُقَرَّبِينَ وَ أَنْبِيَائِهِ الْمُرْسَلِينَ وَ عِبَادِهِ الصَّالِحِينَ عَلَيْكَ يَا أَمِيرَ الْمُؤْمِنِينَ ... تُجِيرُنِي مِنَ النَّارِ ذَاتِ السُّمُومِ بِرَحْمَتِكَ يَا أَرْحَمَ الرَّاحِمِينَ» (همان: ۱۴۸-۱۴۶).

۶- ششمین زیارت، زیارتی است بدون سند که سید آن را بعد از سلام بر پیامبر صلی الله علیه و آله روایت کرده است.

(زیارت بیست و ششم): «السَّلَامُ عَلَيْكَ يَا رَسُولَ اللَّهِ السَّلَامُ عَلَيْكَ يَا صَفْوَةَ اللَّهِ ... صَلَّى اللَّهُ عَلَيْكَ وَ سَلَّمَ تَسْلِيمًا كَثِيرًا» (همان: ۱۵۲-۱۴۹).

۷- وی در فصل هفتم زیارتی بدون سند آورده که همان زیارت پنجم البته بدون ارجاع به المزار شیخ مفید است (همان: ۱۶۴-۱۶۱).

۸- زیارت دیگر زیارت مخصوص امیرالمؤمنین علیه السلام در روز مبعث پیامبر صلی الله علیه و آله است که بدون

سند با عنوان «ذکر زیارة امیرالمؤمنین صلی الله علیه فی لیلة السابع و العشرین من رجب و یومها» آمده است.

(زیارت بیست و هفتم): «السَّلَامُ عَلَیْكَ يَا وَارِثَ آدَمَ خَلِیْفَةَ اللَّهِ السَّلَامُ عَلَیْكَ يَا وَارِثَ نُوحِ صَفْوَةَ اللَّهِ، ... إِنَّكَ ذُو الْفَضْلِ الْجَسِیمِ بِرَحْمَتِكَ يَا أَرْحَمَ الرَّاحِمِینَ» (همان: ۱۷۶ - ۱۸۰).

بعد از زیارت امیرالمؤمنین علیه السلام، با عبارت «فَإِذَا أَرَدْتَ وَدَاعَهُ علیه السلام» ذکر وداع آمده است. از آنجا که ذکر وداع با «السلام» آغاز شده و در برگیرنده اوصاف حضرت علی علیه السلام می باشد، آن را یک زیارت مستقل در نظر گرفتیم.

(زیارت بیست و هشتم): «السَّلَامُ عَلَیْكَ يَا أَمِيرَ الْمُؤْمِنِينَ السَّلَامُ عَلَیْكَ يَا تَاجَ الْأَوْصِيَاءِ ... السَّلَامُ عَلَیْكَ وَرَحْمَةُ اللَّهِ وَبَرَكَاتُهُ» (همان: ۱۸۱-۱۸۲).

۹- زیارت دیگر در فصل هجدهم، همان زیارت ششم بدون ارجاع به مصباح شیخ طوسی است (همان: ۴۷۵-۴۷۴).

۸-۲- الإقبال بالأعمال الحسنة فيما يعمل مرة في السنة سيد بن طاووس (م ۶۶۴ق).
سیدبن طاووس در کتاب الإقبال بالأعمال الحسنة که یکی دیگر از آثار او در زمینه ادعیه و زیارات است، سه زیارت برای امیرالمؤمنین علیه السلام آورده است.

۱. زیارت نخست در فصل سیزدهم با عنوان «فیما نذکره من تعیین زیارة لمولانا علی صلوات الله علیه فی یوم الغدير المشار إليه»، همان زیارت ششم اما بدون ارجاع به مصباح شیخ طوسی است.

من کتاب مزار ابن ابي قرّة، و هی زیارات یوم الغدير ویناها عن جماعة إليه رحمه الله علیه قال: أخبرنا محمد بن عبد الله، قال: أخبرنا أبي، قال: أخبرنا الحسن بن يوسف بن عميرة، عن أبيه، عن جابر بن يزيد الجعفي، عن أبي جعفر محمد بن علي علیه السلام قال: «...» (ابن طاووس، ۱۳۷۶ش: ۲/۲۷۳).

نجاشی درباره محمد بن ابی قرّه می گوید: وی ثقة بوده و روایات فراوانی شنیده و کتابهای بسیاری تألیف کرده است. وی کسی بود که کتابها را ورق به ورق برای اصحاب امامیه می خواند و همواره در مجالس با ما بود. از جمله کتابهای او: کتاب عمل یوم الجمعة، کتاب عمل الشهور، کتاب معجم رجال ابي المفضل و کتاب التجهد است. وی از مشایخ اجازه

نجاشی بوده است (نجاشی، ۱۳۶۵ش: ۳۹۸). در سند این روایت تصحیفی روی داده است و به جای حسین بن سیف عمیره، حسن بن یوسف بن عمیره آمده است (ن.ک: ادامه مقاله). این زیارت با وجود اشتراکات سندی و متنی با مصباح شیخ طوسی تفاوت‌هایی از لحاظ متن با آن دارد. برای نمونه، مضامینی مانند: «لَكَ كَرِيمٌ ثَوَابِهِ، اللَّهُمَّ صَلِّ عَلَيَّ مُحَمَّدٍ وَآلِهِ» از افزوده‌ها و فقره‌هایی چون: «وَعَوَائِدُ الْمَزِيدِ إِلَيْهِمْ وَاصِلَةٌ وَذُنُوبُ الْمُسْتَغْفِرِينَ مَغْفُورَةٌ وَحَوَائِجُ خَلْقِكَ عِنْدَكَ مَقْضِيَةٌ وَجَوَائِزُ السَّائِلِينَ عِنْدَكَ مُؤَفَّرَةٌ» از کاستی‌ها نسبت به مصباح شیخ است (ابن طاووس، بی تا: ۲/ ۲۷۵-۲۷۳).

در پایان سید بن طاووس آورده که این زیارت را شیخ طوسی در مصباح با اختلاف‌هایی در الفاظ آن آورده و ذکر وداع را نیز نیاورده است.

۲. وی در فصل شانزدهم، زیارتی از محمدبن احمد صفوانی از امام صادق علیه السلام با عنوان «فیما نذکره من زیارة لأمیر المؤمنین علیه السلام، یزار بها بعد الصلاة و الدعاء یوم الغدیر السعید، من قریب أو بعید» آورده است. محمدبن احمد صفوانی، مکتبی به ابو عبداللّه، از اعقاب صفوان جمّال، صحابی امام صادق علیه السلام، کثیرالعلم و امامی بوده است. (طوسی، بی تا: ۳۹۱-۳۹۰) این زیارت که تنها مضامین دعا در آن آمده چنین است:

(زیارت بیست و نهم): «روی عدّة من شیوخنا عن أبی عبد الله علیه السلام محمد بن أحمد الصفوانی، من کتابه یاسناده عن أبی عبد الله علیه السلام قال إذا كنت فی یوم الغدیر فی مشهد مولانا أمیر المؤمنین علیه السلام، فادن من قبره بعد الصلاة و الدعاء و ان كنت فی بعد فأوم إليه بعد الصلاة، و هذا الدعاء: «اللَّهُمَّ صَلِّ عَلَيَّ وَلِيِّكَ وَ أَخِي نَبِيِّكَ وَ وَزِيرِهِ وَ حَبِيبِهِ، ... أَفْضَلَ مَا صَلَّيْتَ عَلَيَّ أَحَدٍ مِنْ أَنْبِيَائِكَ وَ أَصْفِيائِكَ يَا رَبَّ الْعَالَمِينَ» (ابن طاووس، ۳۰۷/۲-۳۰۶).

۳. سید در فصل دوازدهم از جلد سوم، زیارتی با عنوان «فیما نذکره من زیارة سیدنا رسول الله صلوات الله عليه في هذا اليوم من بعيد المكان و زیارة مولانا علی علیه السلام عند ضریحه الشریف مع الإمكان» که همان زیارت نهم است را بدون ارجاع به ابن مشهدی و نیز ذکر وداع آورده است (همان: ۱۳۶/۳-۱۳۰).

۹-۲- فرحة الغری فی تعیین قبر أمیر المؤمنین علی بن أبی طالب علیه السلام فی النجف عبدالکریم

بن احمد بن طاووس (م ۶۹۳ق).

همان‌گونه که از نام کتاب پیداست، سید عبدالکریم این کتاب را درباره تثبیت مکان دفن امیرالمؤمنین علیه السلام در نجف کنونی که «غری» نام داشت، بر اساس روایات تاریخی پیامبر که نشان از علم غیب حضرت دارد و نیز زیارات ائمه علیهم السلام تألیف کرده است. وی در کتابش برای امیرالمؤمنین علیه السلام ده زیارت آورده است.

۱. سید عبدالکریم در باب چهارم کتاب با عنوان «فیما ورد عن مولانا زین العابدین علی بن الحسین علیه السلام» زیارت امین الله را با سه سند آورده است:

سند اول این زیارت که به طور کامل آمده همان سند زیارت ششم است.

«أَخْبَرَنِي الْوَزِيرُ السَّعِيدُ الْعَلَامَةُ نَصِيرُ الْمَلَّةِ وَالدِّينِ مُحَمَّدُ بْنُ أَبِي بَكْرٍ مُحَمَّدُ بْنُ الْحَسَنِ الطُّوسِي عَنْ وَالِدِهِ عَنِ السَّيِّدِ فَضْلِ اللَّهِ الْعَلَوِيِّ الْحَسَنِيِّ عَنْ ذِي الْفَقَارِ بْنِ مَعْبُدِ الطُّوسِيِّ عَنِ الْمُفِيدِ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ أَحْمَدَ بْنِ دَاوُدَ الْقُمِّي قَالَ أَخْبَرَنَا مُحَمَّدُ بْنُ عَلِي بْنِ الْفَضْلِ الْكُوفِي قَالَ حَدَّثَنَا أَبُو الْحَسَنِ مُحَمَّدُ بْنُ رُوحِ الْقُرْظَوِيِّ مِنْ لَفْظِهِ بِالْكَوْفَةِ قَالَ حَدَّثَنَا أَبُو الْقَاسِمِ النَّقَّاشُ بِقُرْظَوِينَ قَالَ حَدَّثَنِي الْحُسَيْنُ بْنُ سَيْفٍ عَنْ عَمِيرَةَ عَنْ أَبِيهِ سَيْفٍ عَنْ جَابِرِ بْنِ يَزِيدَ الْجُعْفِيِّ قَالَ: قَالَ أَبُو جَعْفَرٍ علیه السلام (...)» (ابن طاووس، بی تا: ۴۲-۴۰).

لازم به ذکر است که در این سند تصحیفی رخ داده است و در بخش متأخر سند «عن عمیره» تصحیف «بن عمیره» است. سیف بن عمیره نخعی کوفی از روایان امام صادق و امام رضا؛ وثقه و دارای یک کتاب بود (ن.ک: نجاشی، ۱۳۶۵: ش: ۱۸۹؛ شیخ طوسی، بی تا: ۲۲۴). وی دو پسر به نام‌های علی و حسین داشت. نجاشی علی را وثقه و از روایان امام ضا علیه السلام و صاحب کتاب دانسته است. به گزارش نجاشی حسین نیز دو کتاب تألیف کرده است. (نجاشی، ۱۳۶۵: ش: ۲۷۸)

سند دوم این زیارت، همان سند زیارت سوم است. (ابن طاووس، ۴۳)

سند سومی که برای این زیارت آمده، همان سندی است که سیدبن طاووس در الإقبال آورده اما عبدالکریم آن را به طور کامل ذکر کرده است:

قَالَ ابْنُ أَبِي قُرَّةٍ فِي مَزَارِهِ مَا صُوِّرَتْهُ قَالَ أَخْبَرَنَا مُحَمَّدُ بْنُ عَبْدِ اللَّهِ قَالَ أَخْبَرَنَا إِسْحَاقُ بْنُ مُحَمَّدِ بْنِ مَرْوَانَ الْكُوفِي الْغَزَّالُ قَالَ أَخْبَرَنَا أَبِي قَالَ أَخْبَرَنَا عَلِيُّ بْنُ سَيْفٍ بْنِ عَمِيرَةَ عَنْ أَبِيهِ عَنِ

جَابِرِ بْنِ يَزِيدَ الْجُعْفِيِّ عَنْ أَبِي جَعْفَرٍ مُحَمَّدِ بْنِ عَلِيٍّ عليه السلام قَالَ: «...». (همان: ۴۶-۴۳). چنانکه در سند سوم آمده است در واقع هر دو پسر سیف، یعنی علی و حسین، این زیارت را از پدرشان از جابر بن یزید از امام باقر عليه السلام نقل کرده‌اند.

۲. مضامین زیارت دوم سید عبدالکریم که دربرگیرنده مضامین دعا بوده و در آن به اوصاف امیرالمؤمنین عليه السلام اشاره‌ای نشده است، همان مضامین زیارت دوازدهم است که ابن مشهدی آن مضامین را پس از نماز زیارت به عنوان مؤخرات زیارت آورده است (همان: ۶۸-۶۶).

۳. زیارت دیگر همان زیارت هفتم است که بدون ارجاع به تهذیب الأحکام شیخ آمده است (همان: ۸۵-۷۹).

۴. چهارمین زیارت همان زیارت هشتم است که ابن مشهدی آن را بدون سند آورده اما عبدالکریم آن را با سند کامل از صفوان جمّال از امام صادق عليه السلام ذکر کرده است (همان: ۹۳-۹۲).

۵. زیارت دیگر که همان زیارت دوازدهم است بدون ارجاع به المزار ابن مشهدی آمده است (همان: ۹۳).

۶. ششمین زیارت همان زیارت نهم با ارجاع به المزار ابن مشهدی است (همان: ۹۴-۹۳).

۷. هفتمین زیارت همان زیارت سیزدهم با ارجاع به المزار ابن مشهدی است (همان: ۹۶-۹۴).

۸. هشتمین زیارت همان زیارت یازدهم با ارجاع به المزار ابن مشهدی است (همان: ۹۸-۹۶).

۹. نهمین زیارت در باب دهم با عنوان «فیما ورد عن مولانا الإمام علي بن محمد الهادي عليه السلام فی ذلک» همان زیارت اول با سند کامل اما بدون ارجاع به الکافی کلینی است (همان: ۱۱۲-۱۱۱).

۱۰. زیارت دهم همان زیارت هجدهم بدون ارجاع به المزار ابن مشهدی است (همان: ۱۱۲).

۱۰-۲- المزار فی کیفیة زیارات النبی و الأئمة علیهم السلام شهید اول (م ۷۸۶ق)

محمد بن مکی، معروف به شهید اول، در باب ادعیّه و زیارات کتابی با عنوان المزار دارد که باب اول آن با عنوان «فی الزیارات» هشت فصل دارد که در فصل سوم آن پنج زیارت برای امیرالمؤمنین علیه السلام آمده است.

۱- شهید اول زیارتی از صفوان جمال از امام صادق علیه السلام آورده که مشتمل بر مقدمات زیارت و حمد و دعاست. این زیارت که همان زیارت هشتم است کامل نیامده، بلکه تا عبارت «لَا تَخْفَى عَلَيْكَ إِنَّكَ أَنْتَ اللَّهُ الْمَلِكُ الْعَفَّازُ» و بدون ارجاع به المزار ابن مشهدی آمده است. (شهید اول، بی تا: ۳۲-۲۹).

شهید اول در ادامه زیارتی بدون ارجاع از محمد بن ابی عمیر از مفضل بن عمر جعفری می آورد که همان زیارت بیست و دوم است (همان: ۴۸-۴۱).

۲- دومین زیارت همان زیارت هجدهم و بدون ارجاع به المزار ابن مشهدی است (همان: ۸۹-۶۶).

۳- شهید اول زیارت نهم را بدون ارجاع به المزار ابن مشهدی آورده است (همان: ۹۸-۸۹).

۴- چهارمین زیارت، زیارت بیست و هفتم و بدون ارجاع به مصباح الزائر سید بن طاووس است (همان: ۹۹-۱۱۳).

۵- پنجمین زیارت همان زیارت ششم با ارجاع به مصباح شیخ طوسی است (همان: ۱۱۴-۱۱۶).

۱۱-۲- البلد الأمين والدرع الحصین کفعمی (م ۹۵۰ق)

ابراهیم بن علی عاملی کفعمی، در باب ادعیّه و زیارات کتابی با عنوان البلد الأمين و الدرع الحصین دارد که در باب «ذکر عمل السنه» بخش ذی الحجّه دو زیارت برای امیرالمؤمنین علیه السلام آورده است.

۱- کفعمی زیارت پنجم را بدون ارجاع به المزار شیخ مفید آورده است (کفعمی، ۱۴۱۸: ۲۹۴-۲۹۲).

۲- دومین زیارت همان زیارت ششم اما بدون ارجاع به مصباح شیخ طوسی است (همان: ۲۹۶-۲۹۵).

۱۲-۲- جُنَّة الأمان الواقية وجَنَّة الإيمان الباقية كفعمی (م ۹۵۰ق)

جُنَّة الأمان الواقية وجَنَّة الإيمان الباقية، معروف به مصباح الكفعمي، اثر ديگر كفعمی در ادعیه و زیارات است که در فصل چهل و یکم آن دو زیارت برای امیرالمؤمنین علیه السلام آمده است. ۱- كفعمی زیارت پنجم را بدون ارجاع به المزار شیخ مفید آورده است (كفعمی، ۱۴۰۵: ۴۷۶-۴۷۹).

۲- دومین زیارت همان زیارت ششم اما بدون ارجاع به مصباح شیخ طوسی است (همان: ۴۸۱-۴۸۰).

۱۳-۲- تحفة الزائر علامه مجلسی (م ۱۱۱۰ق)

علامه مجلسی در باب ادعیه و زیارات کتابی با عنوان تحفه الزائر دارد. این کتاب یک مقدمه و دوازده باب دارد. وی باب سوم از فصل سوم را به زیارات مطلقه و فصل چهارم را به زیارات مخصوصه اختصاص داده و دوازده زیارت برای امیرالمؤمنین علیه السلام آورده است.

۱- زیارت نخست همان زیارت بیست و دوم است که علامه از المزار شیخ مفید روایت کرده، اما این زیارت در نسخه موجود المزار شیخ مفید وجود ندارد (مجلسی، ۱۳۹۰: ۱۱۴-۱۱۱).

۲- دومین زیارت علامه همان زیارت هفتم است که علامه از فرحة الغری نقل کرده است (همان: ۱۲۵-۱۲۳).

۳- سومین زیارت همان زیارت اول است که علامه آن را از کامل الزیارات ابن قولویه آورده است (همان: ۱۲۶).

۴- زیارت دیگر علامه همان زیارت سوم اما بدون ارجاع به کامل الزیارات است (همان: ۱۲۸-۱۲۹).

۵- پنجمین زیارت همان زیارت هفتم با ارجاع به تهذیب الأحکام شیخ طوسی است (همان: ۱۳۱-۱۲۹).

۶- ششمین زیارت همان زیارت یازدهم با ارجاع به المزار ابن مشهدی است (همان: ۱۴۱-۱۳۴).

۷- زیارت دیگر علامه همان زیارت هشتم اما بدون ارجاع به المزار ابن مشهدی است (همان: ۱۴۲-۱۴۱).

۸- هشتمین زیارت همان زیارت دوازدهم با ارجاع به المزار ابن مشهدی است (همان: ۱۵۴-۱۴۴).

۹- نهمین زیارتی که علامه آورده، همان زیارت غدیریّه است که از ابن ابی نصر از امام رضا^{علیه السلام} نقل شده است (همان: ۱۵۴).

۱۰- دهمین زیارت علامه همان زیارت نهم است که وی آن را با ارجاع به الإقبال سیّد بن طاووس، المزار شهید اول و المزار شیخ مفید آورده است اما این زیارت در نسخه موجود المزار شیخ مفید وجود ندارد (همان: ۱۷۳-۱۶۹).

۱۱- علامه زیارتی از امیرالمؤمنین^{علیه السلام} آورده که مخصوص روز شهادت آن حضرت است. وی می گوید: چون فقرات زیارت همان فقرات زیارت دوازدهم است، اصل آن زیارت را در بحار الأنوار آوردیم و مناسب است در روز شهادت آن حضرت، آن زیارت خوانده شود. (همان: ۱۷۴)

۱۲- علامه بدون آوردن متن زیارت، درباره زیارت مبعث پیامبر^{صلی الله علیه و آله} می گوید: بعضی از علما ذکر کرده اند که زیارت امیرالمؤمنین^{علیه السلام} در این روز سنت است و زیارت مخصوصی برای آن نقل کرده اند، اما چون سند هیچ یک به نظر نرسیده بود، آن را ترک کردیم (همان: ۱۷۴).

۱۴-۲- بحار الأنوار الجامعة لدرر أخبار الأئمة الأطهار^{علیهم السلام} علامه مجلسی (م ۱۱۱۰ق)
بحار الأنوار یک دائرة المعارف بزرگ حدیث و از عمده ترین و گسترده ترین جوامع حدیثی شیعی به شمار می آید که علامه روایات کتب حدیث را با تبویب و نظم نسبتاً کاملی جمع نموده است. این کتاب شامل کلیه مباحث اسلامی از تفسیر قرآن و تاریخ گرفته تا فقه و کلام و غیره می باشد. جلد نود و هفتم این کتاب، بخش «المجلد الثانی والعشرون من بحار الأنوار کتاب المزار»، به بابی با عنوان «ابواب زیارت امیرالمؤمنین علی بن ابیطالب صلوات الله علیه و یتبعها»، برای ذکر فضائل و کیفیت زیارات امیرالمؤمنین^{علیه السلام} اختصاص دارد که در این بخش چهل زیارت برای حضرت علی^{علیه السلام} آمده که جز سه زیارت آن، مابقی تکرار زیارات قبلی می باشند.

۱- علامه زیارتی به نقل از مصباح شیخ طوسی و مصباح کفعمی آورده که مضامین آن در نسخه موجود در این دو کتاب وجود ندارد. مضامین آن چنین است:
(زیارت سی ام): «المصباحین زیارةُ أُخْرَى لِأَمِيرِ الْمُؤْمِنِينَ ﷺ تَقُول: «السَّلَامُ عَلَيْكَ يَا أَمِيرَ الْمُؤْمِنِينَ السَّلَامُ عَلَيْكَ يَا حَبِيبَ اللَّهِ ... وَ السَّلَامُ عَلَيْكَ وَ رَحْمَةُ اللَّهِ وَ بَرَكَاتُهُ» (مجلسی، ۱۴۰۳ق: ۳۲۳/۹۷-۳۲۱).

۲- علامه زیارتی به نقل از کتاب العتیق الغروی، آورده که مضامین آن چنین است:
(زیارت سی و یکم): «الکتاب العتیق الغروی وَ زیارةُ أُخْرَى لِمْوَلَانَا أَمِيرِ الْمُؤْمِنِينَ عَلِيِّ بْنِ أَبِي طَالِبٍ ﷺ «السَّلَامُ مِنَ اللَّهِ وَ السَّلَامُ إِلَى اللَّهِ وَ السَّلَامُ عَلَى رَسُولِ اللَّهِ ... وَ لَا إِلَى أَحَدٍ مِنْ خَلْقِكَ طَرْفَةَ عَيْنٍ يَا سَيِّدِي» (همان: ۳۲۴/۹۷-۳۲۸).

کتاب العتیق الغروی یا کتاب کهن موجود در نجف، تماماً درباره ادعیه است که سیدین طاووس نیز در مهج الدعوات و غیره بسیار از آن روایت نقل کرده است. آخرین تاریخ نسخه کتاب به سال (م ۵۷۶ق) برمی گردد و همانطور که کفعمی اظهار می کند این کتاب همان مجموع الدعوات شیخ ابوالحسین یا ابوجعفر محمد بن هارون بن موسی تلعبیری (م ۳۸۷ق) از محدثان قدیمی و معتبر شیعه است (مجلسی، ۳۳/۱).

۳- علامه زیارت دیگری از کتاب العتیق الغروی آورده که مضامین آن چنین است.
(زیارت سی و دوم): «الکتاب العتیق الغروی زیارةُ وَ دُعَاءٌ عِنْدَ مَشْهَدِ أَمِيرِ الْمُؤْمِنِينَ ﷺ تَقُول: «السَّلَامُ عَلَيْكَ يَا وَارِثَ آدَمَ صَفْوَةَ اللَّهِ ... سَلَامًا دَائِمًا إِلَى يَوْمِ الدِّينِ» (همان: ۳۳۰/۹۷-۳۲۸).

۱۵-۲- زاد المعاد علامه مجلسی (م ۱۱۰ق)
علامه در باب ادعیه و زیارات کتابی با عنوان زاد المعاد دارد که مشتمل بر سه زیارت امیرالمؤمنین ﷺ است.

۱. زیارت اول، همان زیارت بیست و نهم اما بدون ارجاع به الإقبال سیدین طاووس است (مجلسی، ۱۴۲۳: ۲۰۷).

۲. علامه زیارت اول سیدین طاووس در الإقبال را بدون ارجاع بدان آورده است (همان: ۲۰۸).

۳. سومین زیارت علامه همان زیارت دهم وی در تحفة الزائر است (همان: ۲۶۸-۲۶۵).

۱۶-۲- مفتاح الجنان المطبوع بحاشیة كتاب زاد المعاد علامه مجلسی (م ۱۱۰ق)
مفتاح الجنان یکی دیگر از آثار علامه است که در بخش «فی بیان زیاره الامام
امیرالمؤمنین (ع)»، شش زیارت برای آن حضرت آورده است.

۱. نخستین زیارت همان زیارت بیست و دوم اما بدون ارجاع به مصباح الزائر سید بن
طاووس است (مجلسی، ۱۴۲۳ق: ۴۶۰-۴۵۴).

۲. زیارت دیگر همان زیارت یازدهم بدون ارجاع به المزار ابن مشهدی است (همان:
۴۶۴-۴۶۱).

۳. علامه سومین زیارت را از شیخ مفید آورده که این زیارت در نسخه موجود المزار شیخ
مفید وجود ندارد (همان: ۴۷۵-۴۶۷).

۴. چهارمین زیارت همان زیارت بیست و نهم بدون ارجاع به الإقبال سید بن طاووس
است (همان: ۴۷۶).

۵. زیارت دیگر علامه همان زیارت دهم وی در تحفة الزائر است (همان: ۴۸۰-۴۷۷).

۶. ششمین زیارت همان زیارت بیست و هفتم بدون ارجاع به مصباح الزائر سید بن
طاووس است (همان: ۴۸۶-۴۸۱).

جمع بندی

در این مقاله با واکاوی منابع روایی و نیز کتاب‌های مخصوص ادعیه و زیارات به منبع‌یابی
زیارات امیرالمؤمنین (ع) پرداخته شد و سیر تطوّر سندها و متن این زیارات و همچنین نسبت
منابع با یکدیگر از نظر اقتباس منبع متأخرتر از منبع متقدم‌تر و نیز تصریح یا عدم تصریح به این
اقتباس توسط مؤلفان متأخرتر تبیین شد. نتایج پژوهش نشان می‌دهد که:

۱- در شانزده کتب ادعیه و زیارات، سی و دو زیارت برای حضرت علی (ع) وجود دارد که
سیزده زیارت آن مانند: زیارت ششم از امام باقر (ع)، زیارات سوم، هفتم، نهم، یازدهم،
دوازدهم، سیزدهم و بیست و دوم از امام صادق (ع)، زیارات اول و هجدهم از امام هادی (ع)، و
زیارات سی‌ام تا سی و دوم به نقل از کتاب العتیق الغروی با سند و نوزده زیارت دیگر آن بدون
سند آمده است.

۲- بیشترین زیارتی که محدثان و فقهای برجسته شیعه در آثار ادعیه و زیارات خود آورده‌اند، زیارت امیرالمؤمنین علیه السلام در روز غدیر بود که به زیارت امین الله معروف است. این زیارت را ابتدا ابن قولویه در کامل الزیارات با ذکر دو واسطه از امام رضا علیه السلام، از امام کاظم علیه السلام از امام صادق علیه السلام آورده و پس از آن شیخ طوسی در مصباح، ابن مشهدی در المزار، سیدبن طاووس در مصباح الزائر و الإقبال، سید عبدالکریم در فرحة الغری از جابر بن یزید جعفی از امام باقر علیه السلام و علامه در تحفة الزائر با سند منقول از ابن قولویه روایت کرده است.

۳- زیارت امین الله را محدثانی، مانند ابن قولویه با عنوان «زیارة قبر أمير المؤمنين علیه السلام وکیف یزار والدعاء عند ذلك»، به عنوان زیارت مطلقه و محدثانی نظیر: شیخ طوسی در مصباح با عنوان «زیارة أمير المؤمنين علیه السلام يوم الغدير»، ابن مشهدی در المزار با عنوان «الزیارة المختصة بيوم الغدير»، سید بن طاووس در الإقبال با عنوان «فیما نذکره من تعیین زیارة لمولانا علی صلوات الله علیه فی يوم الغدير المشار إليه»، شهید اول در المزار با عنوان «زیارة امین الله فی يوم الغدير»، زیارت مخصوصه آورده‌اند.

۴- در میان محدثان و فقهای شیعه زیارت حضرت علی علیه السلام در روز مولود پیامبر صلی الله علیه و آله (زیارت نهم) را نخستین بار ابن مشهدی و پس از وی سیدبن طاووس در الإقبال، سید عبدالکریم در فرحة الغری، شهید اول در المزار و علامه در سه کتاب تحفة الزائر، زاد المعاد و مفتاح الجنان آورده است.

۵- همچنین زیارت حضرت علی علیه السلام در روز مبعث پیامبر صلی الله علیه و آله (زیارت بیست و هفتم) را نیز نخستین بار سیدبن طاووس در مصباح الزائر و پس از وی شهید اول در المزار و علامه در تحفة الزائر و مفتاح الجنان آورده‌اند.

۶- غیر از تصریح به نام برخی از کتاب‌ها در سند روایات که نشان‌دهنده منبع نقل زیارت بوده برخی از راویان مذکور در سلسه سندهای زیارات دارای آثاری با عنوان کتاب الدعاء و المزار و الحج می‌تواند منبع نقل زیارت بوده باشد. همچنین احتمال منبع بودن آثار مربوط به اعمال ماه‌های سه‌گانه (رجب، شعبان و رمضان) به ویژه ماه رجب زیاد است. بر اساس اطلاعات موجود در اسانیدی که در این مقاله بررسی شد، آثار محمدبن اورمه از اصحاب و یاران امام رضا علیه السلام را می‌توان از کهن‌ترین منابع زیارات امیرالمؤمنین علیه السلام دانست.

منابع

١. ابن طاووس، عبدالكريم بن احمد (١٣٩١ش). فرحة الغرى فى تعيين قبر أميرالمؤمنين عليّ بن أبى طالب عليه السلام فى النجف. قم: منشورات الرضى.
٢. ابن طاووس، على بن موسى (١٣٧٦ش). الإقبال بالأعمال الحسنة. تحقيق: جواد قيومى اصفهانى، قم: دفتر تبليغات اسلامى.
٣. _____ (بى تا). مصباح الزائر. تحقيق: مؤسسة آل البيت عليهم السلام لإحياء التراث، قم: بى جا.
٤. ابن قولويه، جعفر بن محمد (١٣٥٦ش). كامل الزيارات. تحقيق: عبدالحسين امينى، نجف اشرف: دار المرتضىة.
٥. ابن مشهدى، محمد بن جعفر (١٤١٩ق). المزار الكبير. تحقيق: جواد قيومى اصفهانى، قم: دفتر انتشارات اسلامى وابسته به جامعه مدرسين حوزه علميه قم.
٦. خوئى، ابوالقاسم (١٤١٣ق). معجم رجال الحديث وتفصيل طبقات الرواة. بى جا.
٧. رفيعى پور، سيد هادى (١٣٩٥ش). مدخل زيارت. دانشنامه جهان اسلام.
٨. سبحانى، محمدجعفر (١٤٢٤ق). اصول الحديث و احكامه فى علم الدرّاية. قم: مؤسسة الامام الصادق عليه السلام.
٩. شهيد اول، محمد بن مكى (بى تا). المزار. تحقيق: محمد باقر موحّد ابطحى اصفهانى، قم: مدرسه امام هادى عليه السلام.
١٠. طوسى، محمد بن الحسن (١٤٠٧ق). تهذيب الأحكام. تحقيق: حسن الموسوى خراسان، تهران: دارالكتب الإسلامية.
١١. _____ (١٤١١ق). مصباح المتهجد وسلاح المتعبّد. بيروت: مؤسسه فقه الشيعه.
١٢. _____ (بى تا). فهرست كتب الشيعة و أصولهم و أسماء المصنّفين و أصحاب الأصول. تحقيق: عبدالعزيز طباطبايى، قم: مكتبة المحقق الطباطبايى.

۱۳. _____ (۱۳۷۳ش). رجال الطوسی. تحقیق: جواد قیومی اصفهانی، قم: مؤسسه النشر الإسلامی التابعة لجامعة المدرسين بقم المقدسة.
۱۴. کفعمی، ابراهیم بن علی عاملی. (۱۴۰۵ق). المصباح للكفعمی. قم: دارالرضی.
۱۵. _____ (۱۴۱۸ق). البلد الأمين و الدرع الحصین. بیروت: مؤسسه الأعلمی للمطبوعات.
۱۶. کلینی، محمد بن یعقوب (۱۴۲۹ق). الکافی. تحقیق: دارالحديث، قم: دارالحديث.
۱۷. مجلسی، محمد باقر بن محمد تقی (۱۳۹۰ش). تحفة الزائر. قم: بی جا.
۱۸. _____ (۱۴۲۳ق). زاد المعاد - مفتاح الجنان. تحقیق: علاء الدین اعلمی، بیروت: مؤسسه الأعلمی للمطبوعات.
۱۹. _____ (۱۴۰۳ق). بحار الأنوار. تحقیق: جمعی از محققان، بیروت: دار احیاء التراث العربی، چاپ دوم.
۲۰. مفید، محمد بن محمد (۱۴۱۳ق). کتاب المزار - مناسک المزار. تحقیق: محمد باقر ابطحی، قم: گنگره جهانی شیخ مفید.
۲۱. نجاشی، احمد بن علی (۱۳۶۵ش). رجال النجاشی. قم: انتشارات جامعه مدرسین حوزه علمیه قم.
- مقاله
۲۲. نیل ساز، نصرت؛ نهله غروی نائینی و ابوالفضل رجایی فرد. «گونه‌ها، سیر نگارش و انگیزه‌های تألیف کتب ادعیه در پنج قرن نخست بر اساس دو فهرست نجاشی و شیخ طوسی»، حدیث و اندیشه، شماره ۲۵، ۱۳۹۷: ۴۶-۷۳.
۲۳. حدادی، آمنه؛ نصرت نیل ساز؛ نهله غروی نائینی و محمد کاظم رحمتی. «تحلیل کارکرد حلقه مشترک در بازیابی منابع آثار روایی مطالعه موردی روایات علی بن ابراهیم در الکافی». علوم قرآن و حدیث، شماره ۱۰۷، ۱۴۰۰: ۲۷۱-۲۹۳.